

Пролог:

ДИЛЕМА ЛЮДСТВА: СВОБОДА?

1. І рушили вони з Єліму, і вся громада Ізраїлевих синів прибула до пустині Сін, що між Єлімом та між Сінаєм, п'ятнадцятого дня другого місяця по виході їх з єгипетського краю. 2. І стала ремствувати вся громада Ізраїлевих синів на Мойсея та на Аарона в пустині. 3. І говорили їм Ізраїлеві сини: Коли б ми були повмирили від Господньої руки в єгипетським краї, як ми сиділи над горшком м'яса, як ми їли хліба досить! Бо ви вивели нас до цієї пустині, щоб поморити голодом увесь цей збір...

Вихід 16:1-3

Віллі Куфальт сидить у в'язниці. Він виходить на свободу. Прагне відтепер почати нове життя. Але йому це не вдається. У кінці роману «Хто одного разу покуштував тюремної юшки» (1934) Ганса Фаллади він знову опиняється у в'язниці: «Перший хвилюючий день з його метушню, з оглядом, одяганням, розподілом закінчився, ув'язнення відбулося, і Куфальт сидить сам у своїй камері 207 на ліжку.

У в'язниці лунають звичні вечірні звуки: ліжко гуркоче об підлогу, хтось самозабутньо насвистує у своїй камері, сусід протестує гучним криком, двоє розмовляють між вікнами поверхом нижче, кришка від відра брязкає, сторожовий пес вие у дворі.

Куфальт у порядку, Куфальт задоволений. Він отримав гарну камеру, все в ній бездоганне, щітки ще як нові... На початку не можна бути занадто м'яким у в'язниці, з часом ти вже вчишся, де можна ризикувати... Але тут краще, ніж на волі... Куфальт натягнув ковдру високо на плечі, в камері приємно тихо, він буде чудово спати.

Добре, коли знову вдома. Більше ніяких турбот. Майже як раніше, коли приходив додому, до батька і матері. Майже?

Взагалі-то, навіть краще. Тут можна спокійно відпочити. Тут ніхто не базікає. Тут не треба нічого вирішувати, тут не треба себе стримувати.

Гарний порядок. Справді, як вдома.

І Віллі Куфальт засинає тихо, з мирною посмішкою на вустах»¹.

Ця історія існує і в зворотному варіанті. У знаменитому фільмі «Засуджений» Френка Дарабонта з Тімом Роббінсом і Морганом Фріменом у головних ролях. У цій драмі про в'язницю 1994 року є старий чоловік, засуджений до занадто довгого ув'язнення, якого випускають з в'язниці. Він влаштовується на роботу помічником у супермаркеті. Його кімната, яку йому виділили, маленька і занедбана. Він самотній, не розуміє світ, сумує за звичними тюремними стінами і регульованим, хоч і важким, але не завжди насильницьким повсякденним життям, не може звикнути до свободи і через півроку накладає на себе руки.

Основна теза цієї книги наступна: значна частина східнонімецького суспільства з осені 1989 року пережила шок від свободи. Свобода означає право самостійно вирішувати свою долю, право висловлювати власну думку, брати участь у формуванні та прийнятті рішень. Свобода не є необхідною умовою для вільного життя.

* *Die Verurteilten* — американський фільм (1994 р.) режисера Френка Дарабонта відомий також під назвою «Втеча з Шоушенка» (тут і далі примітки перекладача).

Вільним можна бути і в умовах несвободи, хоча це часто має відповідні наслідки. Однак життя в умовах свободи передбачає наявність державного устрою, який створює для цього необхідні умови. Ця книга присвячена пошуку відповіді на запитання, чому так багато східних німців (і не тільки вони) мають такі великі проблеми з тим, щоб сприймати свободу і відкрите суспільство не як нав'язування, а як шанс, який дає їм можливість реалізувати себе. Насправді більша частина східних німців пережила «шок свободи», коли прийшов час взяти в свої руки кермо влади і самостійно визначати свій шлях. Більшість східних німців не були до цього привченими й готовими. Ніхто не пояснив їм, як це робити. Вони самі навіть не вірили, що зможуть. Насправді більшість із них плутали матеріальний добробут зі свободою — зв'язок, який, на думку багатьох, насправді не існує у відкритому суспільстві, як його описав Карл Раймунд Поппер у 1945 році в новозеландському вигнанні.^{*} Матеріальний добробут багато що спрощує, але він не робить людей вільнішими і не є передумовою свободи. «Шок свободи», який пережили багато східних німців, був пов'язаний з тим, що вони розглядали свободу як наслідок матеріального добробуту, демократії та верховенства права. «Ідеї 1989 року» були ідеями свободи, які в історії не завжди отримували підтримку більшості. Свобода — це не щось, що дається раз і назавжди. Кожне покоління, якщо йому надаються умови для життя у свободі та демократії, має заново вчитися користуватися нею. Багато східних німців не сприйняли перехід до свободи як звільнення, не відчули його. Я називаю це шоком свободи.

* Йдеться про книгу «Відкрите суспільство та його вороги» (1945 р.), яку австрійський філософ написав під час вимушеної еміграції в Нову Зеландію.

ЧОМУ Я НАПИСАВ ЦЮ КНИГУ

Свобода проти несвободи. Демократія проти диктатури. Саме це визначає суть сучасної боротьби у світі. Саме про це йдеться і в цій книзі. «Східна Німеччина» для мене вже давно стала полем цієї боротьби. Так, це боротьба, яка загрожує перерости в насильство. У винищувальній війні, яку веде Російська Федерація проти вільної України, йдеться про свободу і демократію, яких боїться Кремль, бо вони суперечать його диктаторським та імперським прагненням. Олексія Навального вбив режим Путіна, бо в ньому він справедливо бачив символ свободи і опору диктатурі. Україна не хоче приєднатися до кремлівської диктатури через міфічні загрози для Росії з боку Заходу, в які насправді не вірять навіть у Москві; чи через розширення НАТО на схід, якого Кремль роками не помічав; чи через уявну небезпеку для росіян в Україні, яку Москва не може довести; або через т. зв. «фашистів» в Україні, які не мають там більшого впливу, ніж у багатьох країнах Західної Європи або ж у самій Росії. Ні, Україна має бути знищена через її прагнення до свободи і демократії.

У Східній Німеччині в малих масштабах розгортаються всі ті суперечки та конфлікти, які можна спостерігати у великих масштабах в Німеччині загалом, Європі та всьому світі. Поки що ця боротьба за свободу — «лише» війна найбільшої за площею країни світу — Росії — проти найбільшої за площею країни Європи — України. Багато людей навіть не усвідомлюють, про що йдеться. Саме в Східній Німеччині багато хто не бачить, що саме

їхнє життя у свободі та демократії робить можливими їхню постійну критику, неприйняття та протести. Багато хто вважає, що живе в новій диктатурі, і, водночас, не стикається з реаліями справжньої диктатури, яка вже давно існує, наприклад, у Росії або існувала в НДР.

У Німеччині точиться боротьба за інтерпретацію понять «демократія», «диктатура», «війна», «мир». Майже щодня оприлюднюються й обговорюються нові цифри, нові результати опитувань. Це домінує в публічному просторі — демоскопія є економічним фактором. Майже ніхто не наважується запитати: в чому насправді може полягати глибший сенс усіх цих опитувань, результати яких залишаються актуальними не довше, ніж щоденна газета? А набагато більш трудомісткі наукові дослідження та аналізи, які презентують, наприклад, соціологи чи політологи, нерідко мають присмак вчорашнього дня. Часто цитовані та дорогі Лейпцизькі дослідження авторитаризму або бестселер «Тригерні точки» відстають від сучасного часу — вони представляють цікаві миттєві знімки, цифри яких на момент публікації є дуже цікавими для істориків, але використовуються не стільки ними, скільки журналістами, політиками та іншими соціальними науковцями як аналіз сучасності.² Майже завжди їм притаманний величезний потенціал заспокоєння, і вони сприймаються відповідно. Дивно, що вони контрастують із повсякденним досвідом у всій країні. Звичайно, наука не має на меті підтверджувати повсякденний досвід. Але певне занепокоєння може виникнути з огляду на те, що передвиборчі опитування, які десятиліттями були настільки точними, останнім часом не завжди відповідають результатам виборів. До того ж, після фінансової кризи 2008 року, міграційної кризи 2015–16 років, коронакризи 2020–22 років і розширення війни Російської Федерації проти вільної України з 2022 року суспільство перебуває в стані постійної напруги, що не дозволяє робити надійних прогнозів. Схильність більшості політиків орієнту-

ватися на опитування громадської думки не тільки підриває демократію, але й є короткозорою. Адже наскільки така політика є насправді вірогідною? «Вірогідність» і «довіра» є основними стовпами демократичної політики, але вони вимірюються не за примхами сьогодення, а за майбутнім. Протягом останніх років політична система все більше опинялася під тиском, оскільки частина суспільства помітно радикалізувалася і все більше відверталася від колишньої «моделі Федеративної Республіки». Наразі у Східній Німеччині дві третини населення можуть уявити, що проголосують за силу, яка виступає проти Основного закону (Конституції) та федеральної демократії. Багато хто скаже, що ні, не проти Основного закону, а проти конкретної практики: вони відчують, що їх не чують, не сприймають серйозно, що вони не мають впливу на політику, що більшість політиків відірвані від реальності й не знайомі з реальними проблемами. Це має змінитися. Дивно, але ці дві третини (і на заході зростає кількість тих, хто так думає) вірять, що їхнє конкретне життя і насамперед німецька демократія можуть покращитися, якщо до влади придуть надзвичайно авторитарні сили, які прагнуть сильної держави. Як «ліві», так і «праві».

Ці тенденції не можна пояснити лише цифрами та опитуваннями. Звичайно, можна проводити довгострокові порівняння і виявляти значні зміни (а може, і не виявляти). Таких спроб безліч. У дебатах про німецьке об'єднання з 1990 року обидві сторони постійно наводять цифри. Протягом трьох десятиліть позиції залишалися незмінними — завжди підкріплені цифрами. Лише кілька років тому, коли погляд розширився і крім етатистських все більшого значення набули соціально-історичні, соціологічні та культурні перспективи, громадськість усвідомила, що німецьке об'єднання та його наслідки не були виключно фінансовою, економічною та інфраструктурною проблемою. Навіть сучасні дебати

про розкол суспільства, про так званій «центр суспільства», про радикалізацію значної частини суспільства не можна вести, спираючись лише на цифри та опитування. Вони недостатньо або взагалі не пояснюють того, що сталося. Тому мій нарис є пропозицією вийти за межі важко зрозумілих актуальних цифр, які частково базуються на проблематичних, застарілих методах (що, звичайно, категорично заперечують усі, хто з ними працює, — наведу лише один приклад: телефонні опитування в сучасній цифровізації), і поставити запитання: чи є розкол суспільства в Східній Німеччині взагалі новим явищем і які причини можуть бути для таких явищ, як антиамериканізм, близькість до Кремля, до Сари Вагенкнехт, до АдН*, або нестримна ненависть у соціальних мережах і на демонстраціях? У всьому цьому йдеться про свободу і демократію, і про те, чому вони є такими суперечливими. Мій погляд спрямований на Східну Німеччину, тому що тут особливо чітко і завжди трохи раніше, ніж у решті Німеччини, проявляється загроза демократії.

* Сара Вагенкнехт — німецька політикиня лівого спектру, яка тривалий час була депутатом Бундестагу від партії «Die Linke» і з лютого 2022 р. виступає проти мілітарної підтримки Німеччиною України, за відновлення економічного співробітництва з Росією в енергетичній сфері, відома також як представниця «люмпен-нацифістів», які вважають, що завершити російсько-українську війну можна, закликаючи агресора до миру. На початку 2024 р. створила власну партію — «Альянс Сари Вагенкнехт» (BSW) — ліво-консервативного спрямування, яка мала успіх на регіональних виборах восени в Бранденбурзі, Саксонії та Тюрингії, але на позачергових виборах до Бундестагу 2025 р. не змогла подолати бар'єр у 5%. АдН — партія «Альтернатива для Німеччини» (AfD), створена у 2013 р. як євроскептична партія, яка після «кризи біженців» 2015 р. стала виразно націоналістичною, антимігрантською і право-радикальною. З 2022 р. виступає проти мілітарної підтримки України і за відновлення та розширення зв'язків з Росією. 2025 р. Федеральне відомство із захисту Конституції визнало її право-екстремістською і почалися дебати про її заборону Федеральним Конституційним судом.

Ця книга досліджує питання, чому свобода і демократія так зневажаються, чому одночасно так звеличуються диктатури, як-от у Росії? Звісно, більшість тих, хто так думає, одразу відповідають, що в Німеччині немає свободи, немає демократії. Вони самі нібито борються за «справжню» демократію і за «справжню» свободу. Так аргументують насамперед праві екстремісти, які мають резонанс у Східній Німеччині. Вони стверджують, що коли німецьке суспільство знову стане «чистим» і «очищеним», зміцниться етнічно завдяки «реміграції» і буде обмежена «ліво-зелена-прогресивна база», свобода і демократія знову стануть повністю можливими. Тому слово «свобода» входить до основного арсеналу правих екстремістів, фашистів та їхнього політичного крила в парламентах — «Альтернативи для Німеччини» (АдН).³ Я, у всякому разі, не готовий віддати їм це поняття, а тим більше його зміст. Для мене немає нічого важливішого за свободу. Без свободи все інше не має значення. Немає миру без свободи.

Але й ліві екстремісти, хоч і під іншими гаслами, стверджують, що прагнуть «правдивої» і «справжньої» демократії та свободи. На відміну від правих екстремістів, вони можуть спиратися на теоретичні праці та деякі класичні твори про революції, які підтримують їх у переконанні, що тільки соціальна справедливість, а можливо, навіть соціальна рівність гарантують «справжню» демократію за участю всіх громадян, тобто «справжню» свободу. Ліва ідеалізація соціальної рівності та справедливості завжди загрожує перерости в екстремістські переконання та вимоги — і в історичних реаліях це сталося скрізь, де до влади приходили комуністи (і ніде вони не відмовилися від неї демократичним шляхом, тобто шляхом вільних виборів). Ліві не люблять говорити про свободу не релятивізуючи її.⁴

* Йдеться про реалізацію політичних програм партій «Die Linke» і «Союз 90/Зелені», проти яких виступають «праві» партії.